

5. Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? - К.: Видавничий дім "Кієво-Могилянська академія", 2005. - 152 с.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1993. - 604 с.
7. Про А. Двенадцать уроков по истории / пер. с фр. Ю.В.Ткаченко. - М.: РГГУ, 2000. - 336 с.
8. Пропп В. Морфология волшебной сказки. - М.: Лабиринт, 2003. - 144 с.
9. Рикер П. Время и рассказ. Конфигурации в вымышленном рассказе. - Т. 2. - М., С-Пб.: Университетская книга, 2000. - 224 с.
10. Уайт Х. Метаистория / пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитонова. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. - 528 с.
11. Scholes R., Kellog R. The Nature of Narrative. - New York: Oxford University Press, 1966. - 325 p.

SUMMARY

The article analyses the narratological conception by Franc Ankersmit, the Dutch philosopher of history. The scholar considered that narrative is not a projection of the past but its interpretation, which is expressed in a narrative substance. Moreover narratives have much in common with metaphorical utterances since both express a definite perspective of reality

Keywords: narrativistics, narrative substance, metaphor.

Світлана ЛУЦАК

© 2009

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕГЛЯДУ КАТЕГОРІАЛЬНОГО СТАТУСУ ДОМІНАНТИ ЗА СИНЕРГЕТИЧНОЮ ПАРАДИГМОЮ

Сучасні глобалізаційні умови спричинилися до посилення наукової дискурсації. У царині літературознавства, за словами Р. Гром'яка, вона виявилася в актуалізації контекстуального підходу [4, 35]. Його характерними рисами стали: 1) «багатоголосе теоретичне звучання» і «внутрішня діалогічність» методологій [16, 49]; 2) інтерференція «історико-літературних, теоретико-естетичних, культурологічних зусиль» [5, 35]; 3) спроби вивчати словесність як «ментальну діяльність» із застосуванням «аналогії між мисленням, мозком і комп'ютером» [10, 181]; 4) зміна і збагачення наукових парадигм завдяки «міжлітературній рецепції» [5, 39]; 5) вивчення «рецептивно-комунікативних параметрів артистичної краси» через «функціонування текстів у мінливих спільнотах людей» [6, 188]; 6) долання «ізоляціонізму і герметичного розгляду літератури» [4, 32] при її онтологічному студіюванні – як сукупності текстів «матеріальної культури» [3, 268], оживленої у «літературній рецепції, міжкультурній взаємодії», «текстовій інтерференції (діалогості, інтертекстуальності й под.)» [2, 313].

У щойно процитованих твердженнях літературознавців, окрім акцентування семантики префікса «між- (inter-)»³³, особливо помітним є проблемне поле поняття «мислення». І це не випадково, бо значення не виникає само собою і без взаємодії (синергії)³⁴ уявлень, образів, слів, тобто досвіду в найширшому розумінні цього слова. Вельми промовистим у зазначеному контексті є міркування Платона, увиразнене М. Мамардашвілі в «Естетиці мислення». Грецький філософ, довідавшись про спробу Діонісія привласнити собі його ідеї про державу, зауважив: «у тому, як ви висловлюєтесь, чітко видно, що це пише людина, яка хоче показати себе мислителем і здобути славу, а не *пригадувати* (виділено М. Мамардашвілі. – С.Л.)» [див. 14, 26]. Отже, для виникнення думки потрібні когнітивні дії анамнезису, а також структурування і систематизації, бо, лише «вносячи порядок у потік своїх образів», людина спроможна народжувати судження [14, 140]. У цьому твердженні грузинського вченого істотними, звичайно, є ще й інші аспекти – суб'єктивності й динамізму, розтлумачені ним вельми ґрунтовно в онтологічному сенсі:

³³ Йдеться, очевидно, про підхід «поміж» дисциплінами (гуманітарними і, можливо, природничо-математичними), парадигмами, дискурсами, текстами, часовими проміжками, спільнотами з різними мовою, культурою, світоглядом і т.д.

³⁴ Гр. *synergetikos* – спільний, зорієнтований на співдію [12, 160].

концентрація тих «предметів і знаків», якими «наповнена свідомість» – відповідно до «інтенсивності свого поля», народжує «достатньо складну, багатокomпонентну сутність» думки [14, 68-69]; відбувається це завдяки «блискавичному удару по нашій чуттєвості» [14, 313], «з прагнення знайти своє місце у світі» [14, 315].

Надзвичайно схожі висновки щодо того, як самостворюється людина в мисленнєвому процесі розгортання «інтегрального образу» дійсності [24, 351], знаходимо у відомого фізіолога, творця теорії домінанти О. Ухтомського. Вважаючи домінанту «головною мелодією» життя [24, 335], «зв'язним у собі типом мислення», який допомагає особистості синтетично «будувати проект» буття [24, 373-374], російський учений уявляє її як фізіолого-філософську тенденцію, що зреалізовує людське прагнення звільнитися від «зобов'язуючого», щоб «жити стало зовсім легко, як легко смакувати тістечком із цукатами» [23, 395, 425]. Не вдаючись до більш докладної характеристики ідей О. Ухтомського, наголосимо: 1) між справжнім мистецтвом творення думки і радістю від її сприймання справді існує безпосередній зв'язок; 2) підставою такого естетичного задоволення є відчуття причетності до безперервного процесу становлення сенсу, який, із одного боку, індивідуальний, а з іншого, – занурений у систему вічних вселюдських топосів; 3) саме зі взаємодії енергії «свого» інтегрального образу з «чужим» виникає життєвість і неповторність думки й слова, перед якими «німіємо зі здивування»; 4) важливу роль у мисленнєвому проектуванні відіграє домінанта – той головний, найвищий «акорд» у поліфонічній «мелодії» нашого існування, без енергетичного наростання «звучності» якого хаос накопичених «готових уявлень і станів ментальності» [14, 83] не може перетворитися в симфонію³⁵ думки.

Як бачимо, наявний у сучасній теорії багатьох наук (фізіології, музики, психології, філософії, естетики і т.д.) концепт домінанти наділений внутрішньою спрямованістю на контекстуальність. У літературознавчій царині – з урахуванням указаних вище тенденцій дискурсаляції – він, припускаємо, найбільш адекватно вписується у ще мало розроблену парадигму синергетики³⁶. Актуалізація концептуальних засновків цієї міждисциплінарної науки задля показу можливостей моделювання крізь призму домінанти онтології художньо-комунікативних явищ і становить **мету** цієї статті. Така постановка проблеми в українському літературознавстві здійснюється вперше, чим і зумовлена **актуальність** цієї праці.

Теоретико-пізнавальна проблема домінанти у просторі сучасного глобалізованого світу обговорюється часто – як у ЗМІ, так і в спеціалізованих наукових виданнях [див. 7; 9]. При цьому опоненти акцентують і на потребі втримувати «стержень» своїх культурних, національних, особистісних прикмет чи станів, і на важливості налагодженні зв'язків світової співдружності для кращої кристалізації власних «первнів».

Причини парадоксальності охарактеризованої епістемологічної суперечки, на нашу думку, слід шукати передовсім у внутрішній різноспрямованості поняття «домінанта». Ми звикли вживати його у значенні «основний», «визначальний», «переважаючий» і под. Однак у той же час розуміємо: для віднаходження у масиві інших компонентів значення тієї ознаки, яка є найістотнішою, неминуче потрібно порівнювати та типологізувати контекст. Не торкаючись поки

³⁵ О. Ухтомський порівнює її одночасно з «організмом» і «оркестром» («організм – оркестр із багатьох інструментів»), натякаючи, очевидно, на самоорганізацію звукового ладу. «Те, що *диференціюється, множиться* і при цьому не втрачає єдності, тобто *зберігає цю єдність у множині через гармонію* (виділено автором. – С.Л.), – і є організмом у своїй історії розвитку», – пише вчений, додаючи: «Якщо кожен <...> буде видавати звук по-своєму, то ймовірною стане какофонія» [24, 426].

³⁶ Синергетика (гр. *synergetikos* – спільний, зорієнтований на співдію) – наука про складність; теорія самоорганізації відкритих динамічних неврівноважених систем; міждисциплінарний напрям досліджень, спрямований на вивчення зв'язку між елементами і структурою, які утворюються завдяки її інтенсивному обміну речовиною й енергією з оточуючим середовищем у неврівноважених умовах. Зберігаючи інтерес до *спрощення*, синергетика все ж передусім виступає як *наука про наростання складності*. Її проблемне поле – організація, самоорганізація, дезорганізація; *нестационарні стани, взаємопереходи руйнування і творення*, світ, що перебуває у процесі безперервних змін. Синергетика починається з розробки узагальнених теоретичних моделей складної поведінки системи і їх застосування як *методу* (всі виділення В. Карпічева. – С.Л.) наукових досліджень. Як феномен післякласичної науки, синергетика відмовляється від будь-яких універсальних намірів як ілюзій, породжених класичним способом мислення. Синергетично мисляча людина, стверджує О. Князева, це *homo ludens*. Синергетику можна розглядати як тип інтелектуальної йоги: даючи рецепт щодо оволодіння складністю, вона руйнує сам «рецепт», сам попередній спосіб рецептотворення, робить усе гнучким, відкритим, багатозначним. Синергетична дія є стимулюючою. Синергетика і діалектика доповнюють один одного [12, 159-160].

що питання етимологічних коренів указанного аспекту спрямованості домінанти на контекстуальність*, зауважимо: така її особливість стала очевидною саме в умовах сучасної дискурсаляції науки і культури, а також постмодерного розвінчування попередньої традиції.

Засновник методики деконструкції³⁷ Ж. Дерріда, чітими ідеями дуже часто послуговуються постмодерністи, зауважує, що його теорія не пропонує «нового типу культури», а лише дає «підхід до нового культурного синтезу». Суть такого поєднання (сполучення) французький філософ висловлює у термінах комунікативно-онтологічної парадигми: «Деконструкція – це спілкування між культурами; сам факт функціонування культур має стосунок до деконструкції» [див. 7, 29]. Зрозуміло, отже, що реінтерпретація певних понять чи категорій, по-перше, можлива лише за умови актуалізації чинника співдії, а, по-друге, вона не є виключною прерогативою постструктуралізму як методології вивчення постмодерну.

Користуючись уже цитованою думкою В. Карпічева щодо синергетики, для якої вельми істотним методом пізнання самоорганізації є «рецептотворення» з наступним його руйнуванням, висловлюємо здогад: концептосфера цієї міждисциплінарної науки може забезпечувати перегляд концепту домінанти від звичного акцентування її «переважаючого» первня до усвідомлення спрямованості на синергетичне впорядкування надскладної множини (у літературознавстві мова про цьому, очевидно, має йти про текст як «організм»).

Праці М. Кайку [11], Н. Корнієнко [13], І. Пригожина й І. Стенгерс [17; 18], Е. Шредінгера [26; 27] та ін., присвячені розгляду синергетичних механізмів постійного відновлення цілісності, засвідчують, що ця міждисциплінарна наука виникає приблизно у 60-их рр. ХХ ст. Вирішальну роль у її становленні, за словами М. Кайку, відіграли квантова, комп'ютерна та біомолекулярна революції. Завдяки методу редукції вони дозволили «відкрити таємниці атома, молекулу ДНК та логічні схеми комп'ютера» [11, 26]. З'ясувавши визначальні для людського буття «схеми» і «програми», ці революції, – зауважує О. Койре, – привели до знеособлення суб'єкта [див. 18, 43]. Адже людина, яка немовбито розгадала загадку Всесвіту, – пояснює І. Пригожин, – утратила «відчуття благоговійного поклоніння» перед його незбагненністю [18, 39]. Саме тому «редукціонізм повністю вичерпав свої можливості» [11, 26], і йому на зміну прийшла «синергія, тобто взаємодія та взаємозбагачення усіх трьох галузей (де відбулися згадані революції. – С.Л.)», що, за припущенням М. Кайку, «означає крутий поворот у розвитку науки» [11, 28].

Описуючи з погляду професійного фізика й хіміка особливості синергетики, І. Пригожин часто вдається до загальнонаукових висновків – іноді навіть філософсько-гносеологічного спрямування. Скажімо, при конкретизації «схематичності», «запрограмованості» згаданих вище здобутків класичної науки, бельгійський учений наголошує: «Будь-яке вчення, яке ґрунтується на уявленні про світ, що діє за єдиним теоретичним планом і зводить невичерпне багатство й різноманіття явищ природи до сумної та похмурої одноманітності додатків загальних законів, стає інструментом домінування, а людина, яка далека від оточуючого світу, виступає (напевно, мислить себе. – С.Л.) як його господар» [18, 39]. Так нерідко з'являється у його працях вельми істотне для нас пояснення сквоючої ролі детермінантних «програм» і «моделей» щодо активності людського мислення. Більш докладно на цих проблемах ми зупинимося пізніше. Спочатку ж конкретизуємо суть тієї радикальної зміни картини світобудови, яка відбулася у результаті згаданих революцій, представивши головні висновки І. Пригожина й І. Стенгерс у вигляді порівняльної таблиці.

Зміна картини світобудови у результаті зародження синергетичної парадигми

Класична (механістична) картина	Постулати, закріплені у науці механістичною фізикою	Наукові висновки, зумовлені відкриттям теорії відносності	Плуралістична (динамічна) картина
	Розуміння «пасивної» матерії, яка піддається зворотним процесам	Розуміння «активної» матерії, здатної породжувати незворотні процеси, які, у свою чергу, організують матерію	

* Надалі будемо іноді означувати таку специфіку категоріального статусу домінанти терміносполукою «інтенційна контекстуальність». – С.Л.

³⁷ Деконструкція – особлива стратегія, яка передбачає одночасно «деструкцію», а потім «реконструкцію» поняття, тексту чи дискурсу. Для цього дослідник здійснює «репресію» попередніх значень – із метою активізувати внутрішньотекстові вогнища спротиву «диктатові логоцентризму» [19, 102].

	Опис світу як безперервної еволюції від хаосу до порядку	Відкриття нерівноваги, яка завдяки ентропії ³⁸ може ставати джерелом порядку	
	Стабільність, детермінованість	Можливість нестабільності, вірогідності	
	Статичність, упорядкованість	Динамічний хаос	
	Статус природи і людини як автомата чи робота	Надання природі та людині властивостей динамічної спонтанності й гармонійної множинності	

Як видно з наведеної таблиці, чітка впорядкованість, статичність, детермінізм і редукціонізм механістичної науки стали основою домінування і в гуманітарній сфері моделей штучно створених явищ, унаслідок чого міцно утвердилися уявлення про фаталізм, напередзаданість людської психіки, обмеження творчої активності топосами, паттернами і под.

Лише з появою концепції Великого Вибуху³⁹, за словами І. Пригожина, вдалося заперечити думку про нерухомість Всесвіту і його приреченість на смерть. Разом із теорією відносності це фізичне відкриття окреслило динаміку розвитку Всесвіту, в якій «нестійкість», як правило, стає джерелом постійності: «при поверненні в часі назад Усесвіт стискається, а матерія-енергія, зберігаючись, досягає такої щільності, що забезпечує їх перетворення у безконечність» [17, 217].

Не вдаючись до більш докладного опису «стандартних моделей» у фізиці, які, зрозуміло, не є безпосереднім предметом нашого дослідження, підсумуємо: у парадигмі синергетики вони наділені не детермінантною роллю, а функцією динамічної та спонтанно-вірогідної організації гармонійної множини. Щойно увиразненою особливістю категоріального статусу цих моделей можна, ймовірно, пояснювати згадувану вище парадоксальність різноспрямованої семантики терміну «домінанта».

Переходячи до безпосереднього синергетичного перегляду концепту домінанти, уточнимо спочатку загальні риси обраної нами методології. Для цього скористаємося запропонованою ще Платоном структурою «побудови знання»⁴⁰. Визначальна для аналізованої парадигми ідея синергії (співдії) промовисто розкривається через використаний В. Карпичевим образ «інтелектуальної йоги»⁴¹ [12, 160]. Джерелом мисленневої «напруги» особистості, котра входить у такий стан, є, очевидно, відчуття внутрішнього хаосу⁴². Зростання ентропії при цьому веде до посиленого перетворення енергії⁴³ – стимулюючого родового первня будь-якої діяльності. Сукупність усіх цих

³⁸ Ентропія (гр. *en* (в) + *trope* (поворот) – внутрішнє перетворення) – міра неупорядкованості, дезорганізованості, хаотичності. Поняття ентропії, стверджує І. Пригожин, було введене, щоб розрізнити зворотні та незворотні процеси: 1) ентропія зростає тільки у результаті незворотних процесів; 2) вона є не просто безперервним процесом зісковзування системи у дезорганізацію, а початком становлення порядку. У відкритих системах ентропія може знижуватися завдяки «скиданню» – її зросту в зовнішньому середовищі [12, 233].

³⁹ Ця теорія пояснює виникнення Всесвіту зі «стандартної моделі», тобто тієї мітки сингулярності, де «зосереджена вся енергія і матерія» [17, 217].

⁴⁰ За твердження Діогена Лаєртського, Платон «ідею» (*idea*) розкривав і як «образ» (*aidos*), і «рід» (*genos*), і «зразок» (*paradeigma*), і «первень» (*arche*), і «причину» (*aition*) [див. 12, 122].

⁴¹ Йога – індійська теорія і практика споглядання, за допомогою якої досягається містичне злиття душі з богом; слово «йога» споріднене з лат. *jugum* і означає «напругу», тренування думки шляхом відключення від впливу зовнішнього світу [25, 194].

⁴² Хаос – слабоструктурований стан; первинна організація; стан організації, який характеризується відсутністю єдиних цілей і дій, перевагою неконструктивної дезорганізації, несистемних і малосистемних утворень; нестабільна, непередбачувана поведінка системи в стані невірноваженості. За Платоном, Деміург перетворив первісний Хаос у Космос, який увібрав у себе всі існуючі структури. Сьогодні хаос перестав бути синонімом відсутності порядку. Синергетичний хаос – час еволюції зі спрямованістю до початкових умов (Д. Руєлл) [12, 222-223].

⁴³ Енергія (гр. *enérgeia* – діяльність) – це у філософії Аристотеля все, що має силу, здатність досягати, звершувати справу (гр. *ergon*); до середини XIX ст. у фізиці панувало уявлення про енергію як джерело прискорення, гальмування руху, зміни траєкторії; пізніше його стали пов'язувати з «законом збереження енергії» [25, 540]. За словами І. Пригожина, перетворення енергії «не може бути кінцевим кільцем ланцюжка», воно є «лише знищенням однієї різниці з одночасним створенням іншої», бо «сила природи виявляється у втаємниченому використанні еквівалентностей» [18, 103].

процесів відтак стає причиною появи т.зв. дисипативних структур⁴⁴ – як «зразків» динамічного врівноважування системи (у випадку йоги, звичайно, – психічної).

Отже, виникнення «космосу» з «хаосу» (= самоорганізація) – типова синергетична процедура, характерними рисами здійснення якої є наявність: 1) моменту «кризи», тобто т.зв. неврівноваженого стану системи; 2) точки біфуркації⁴⁵, котра стимулює потребу вибору нового шляху розвитку; 3) стану максимального наростання ентропії до миті, коли надлишок енергії компенсується еквівалентом; 4) моменту виникнення дисипативних структур, що мають здатність налагоджувати контакт старих і нових явищ із зовнішнім середовищем.

В охарактеризованій «коливальній» динаміці взаємоперетворень стабільного / нестабільного, упорядкованого / хаотичного, детермінованого / вірогідного функцію своєрідного герменевтичного кола виконує «параметр порядку», прагнення до якого запускає, а потім згортає ентропійні процеси. Такий центр тяжіння (= стержень, первень) представники синергетики називають аттрактором⁴⁶. Внутрішня різноспрямованість (контекстуальна і часова), гармонійна множинність і структурованість аттрактора дозволяють нам вважати його синергетичним корелятом згадуваної вище парадоксальної різнонапрямленої семантики терміну «домінанта». Вказана особливість енергетичного поля аттрактора, вважаємо, дасть змогу виробляти методику пошуку домінанти не лише в узвичаєній семіотичній системі бінарних опозицій.

Цікавою щодо розуміння природи синергетичних принципів і механізмів моделювання динамічних явищ є, на наш погляд, концепція Р. Баранцева, викладена з невеликими уточненнями Н. Корнієнко [13, 12-14]. Для унаочнення відмінностей тринітарної синергетичної методології від бінарної ми пропонуємо виклад ідей Р. Баранцева у порівняльній таблиці.

**Зміна методологічних наставлень
у результаті зародження синергетичної парадигми**

Модель одностороннього мислення	Бінарна методологія	Тринітарна методологія	Модель відкритого мислення
	Принципи визначеності, об'єктивності, замкнутості, детермінованості	Принципи невизначеності, умовності, доповнюваності, самообмеження, сумісності	
	Основним є раціональний аспект, а субстанціальний чинник ураховується мало	Поєднує аналітичний (рацію), якісний (емоція) і субстанціальний (інтуїція) аспекти в єдність	
	Кожна пара співвідноситься за принципом альтернативи – «або / або»	Кожна пара співвідноситься за принципом доповнюваності, а третій елемент закладає міру невизначеності	
	Методика будівництва діалектичної спіралі розвитку на основі антитези	Методика руху діалектичною спіраллю з попереднім відходом убік, щоб знайти фундамент антитези	
	Упевненість у володінні «остаточною істиною»	Найпродуктивнішими вважаються «системи пошуку»	
	«Лінійна парадигма», утверджена в Модерні	Сучасна системна тріада, зорієнтована на мірогенез і самоорганізацію	

Отже, синергетика започаткувала в науці т.зв. модель відкритого мислення, яке кардинально змінює наше уявлення про можливості пізнання. Даючи змогу людині позбавитись

⁴⁴ Дисипативні структури (лат. *dissipatio*, франц. *dissipation* – розсіювання) – нові динамічні стани матерії, нові типи структур, які спонтанно виникають далеко від рівноваги й утворюють місток взаємодії системи з навколишнім середовищем; дисипативні структури підтримують свою впорядкованість «завдяки викиду надлишкової ентропії у зовнішнє середовище» (В. Бранський) [12, 47].

⁴⁵ Біфуркація (лат. *bifurcus* – роздвоєний) – точка «розгалуження», в якій неврівноважена система вибирає один із шляхів свого подальшого розвитку в момент структурної перебудови; це завжди момент непередбачуваності, несподіванки, «обриву» безперервності; у цій точці випадковість спонтанно «підштовхує» елементи системи до нових шляхів розвитку, після чого знову актуальним стає детермінізм і т.д. – до нової точки біфуркації (І. Пригожин) [12, 22-23].

⁴⁶ Аттрактор (лат. *attrahere* – притягувати, приваблювати) – сфера тяжіння, приваблива множина; «вектор наступних змін, який проявився з майбутнього», тобто «такий майбутній стан динамічної системи, якого ще не знає сучасне, але минуле там вже присутнє і розпоряджається» (В. Капустін); сфера тяжіння системи до майбутнього – «тих елементів, які виживуть» (С. Курдюмов) [12, 20-21].

диктату розуму, причинності, жорсткої альтернативи, забираючи у неї право володіти істиною в останній інстанції, новітня синергетична парадигма, як це не парадоксально, допомагає їй бути «творчою особистістю» [17, 261], не обмеженою «прагненням звести розмаїття природи до хитросплетених ілюзій» [18, 16], штучних симетрій [18, 143], чітких координат, інваріантів [18, 220].

Узагальнюючи репресивність попередньої моделі одновимірного мислення, вичерпаність детермінантних «програм» на сучасному етапі розвитку ноосфери, І. Пригожин із захопленням констатує: «Ми шукали загальні, всеохопні схеми, які б допускали можливість опису мовою вічних законів» (інтелектуальна самовпевненість минулої фази розвитку науки. – С.Л.), але побачили час, події, частинки, що зазнають різноманітних перетворень»; «Займаючись пошуком симетрії, ми з подивом виявили на всіх рівнях – від елементарних часточок до біології та екології – процеси, які супроводжуються порушенням симетрії»⁴⁷; «На наших очах виникає нова єдність: незворотність є джерелом порядку на всіх рівнях. Незворотність – той механізм, який створює порядок із хаосу» [18, 243]. «У людському вимірі незворотність набуває більш глибокого смислу, який невіддільний від сенсу нашого існування». Саме внутрішнє відчуття незворотності становить «певну визначальну ознаку нашої участі в світі» [18, 248].

Ми дозволили собі таке розлоге цитування міркувань бельгійського вченого з огляду на те, що у них присутня зрима аналогія з твердженням О. Ухтомського про концепт домінанти. «Що таке домінанта? – писав фізіолог-«філософ». – Це зв'язний у собі тип мислення, у якому хід подальших висновків і навіть інтуїцій наперед визначений» [24, 373-374]; «Навіть заздалегідь передбачене і вирішене попередніми подіями, все ж вимагає визрівання і зовнішніх умов, щоб зараз відкритися у дії і для всіх виявитися, – ось хронотоп у бутті та домінанта в нас» [24, 350]. Як бачимо, «стріла часу» надзвичайно важлива для розгортання «проекту буття», однак траєкторія її руху непередбачувана і не обов'язково веде до центру мислення. Правильніше, очевидно, говорити про спонтанно-вірогідний процес⁴⁸ становлення гармонійної множини істотних для нас сенсів.

Висловлені міркування щодо динамічної та спонтанно-вірогідної функції домінанти в організації нестійких динамічних систем безпосередньо стосуються естетики, культурології і літературознавства, оскільки сьогодні ці науки вивчають не твори, а сукупність текстів. Останні Ю. Лотман називає сферою «руху множини смислу», «вибуху з наступним розсіюванням у предметності» [див. 20, 248]. Подібної думки дотримується Н. Корнієнко, зауважуючи, що художня культура, на відміну від суспільства і держави, «є системою суттєво складнішою, нелінійною (виділено автором. – С.Л.)» [13, 41]. Дослідниця описує специфіку культури (і літератури в тому числі) за допомогою термінів «фрактальні структури»⁴⁹, «надлишковий топос» і т.д., наголошуючи передусім на синергетичних процесах «ущільнення інформації, економії ресурсу, підготовки стрибка до нового типу мовленнєвих форм» [13, 92], крізь призму яких можна моделювати не лише взаємини «низового» і «високого» топосів [13, 95] у межових періодах еволюції культури, а й загальні закономірності розвитку культурно-естетичних епох. Лише пунктирно окресливши синергетичні аспекти проблеми перехідних явищ, ми повертаємося до характеристики власне феноменологічної функції художньої культури.

Цікаві думки з цього приводу висловлює М. Савельєва [20; 21], обґрунтовуючи специфіку новітньої метатеоретичної парадигми свідомості, що, за її словами, виникла наприкінці 60-их рр.

---

⁴⁷ Сплетіння нуклеотидів ДНК, які Е. Шредінгер назвав «шифрувальним кодом організму» [26, 29], в аспекті дисиметрії спіралі у свій час аналізував Пастер і, – як зазначає І. Пригожин, – кваліфікував її як «характерну особливість життя» [18, 144].

⁴⁸ І. Пригожин увиразнює цю особливість організації нестійких динамічних систем згадкою про відомий вислів Ейнштейна: «Бог не грає в кості». Це означає, – пише він, – що «яким би малим не був діапазон початкових умов, є «багато» траєкторій, які приводять до попадання на потрібну грань», тобто існує «тісний взаємозв'язок між нестійкістю і вірогідністю» [18, 226].

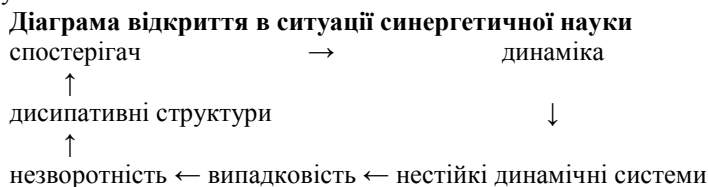
⁴⁹ Фрактал (лат. *fractus* – зламаний) – поняття, введене у науковий обіг Б. Мандельбротом для позначення об'єкта, наділеного властивістю самоподібності (масштабної симетричності). Фрактал – нелінійна структура, яка зберігає самоподібність при необмеженій зміні масштабу; означає подібність кожного малого фрагмента структури об'єкта до іншого, більш великого, і всієї структури. Цією властивістю наділені, зокрема, т.зв. *дивні аттрактори*. Фрактали є зручними моделями для опису процесів у середовищі, яке раніше вважалось неупорядкованим; при фрактальному підході хаос перестає бути синонімом безпорядку і набуває тонкої структури (Ю. Данилов) [12, 220].

XX ст. [20, 15] – подібно як і синергетика, про яку українська дослідниця чомусь не згадує. З-поміж суджень М. Савельєвої, істотних для обраної нами методики аналізу концепту домінанти, хочеться наголосити: 1) культура – «сукупний простір текстів», тому її вивчення «потребує співвіднесення з досвідом» [20, 241], «життя в ній» [21, 180], а не «переводу засад свідомості в культуру» [20, 240]; 2) феномени і процеси культури вимагають «абстрагованої, неповної, суб'єктивної, досвідної, мисленнєвої інтерпретації»⁵⁰ [20, 17-18]; 3) текст не має реального автора, тобто читач може «переписати його», «стерти» або «продовжити попереднє існування в іншій культурній епосі» й дати «абсолютно нове життя» [20, 244]; 4) структурний зв'язок «автор – текст» – це простір «можливості», «випадковості», тому «будь-яке дешифрування <...> тексту двозначне і небезпечне», «вселяє ілюзію отримання нового знання там, де його бути не може» [20, 244]; 5) «динаміка прочитання культурних текстів за допомогою безконечного відбирання позначувальних і перепрограмування є втіленням кількісного аспекту культурної єдності (створенням нових варіантів культурних просторів, а не тлумаченням попередніх)» [20, 246].

Безперечно, концептуальна спрямованість процитованих тверджень М. Савельєвої тяжіє насамперед, як висловлюється авторка, до «трансформованої метатеоретичними засобами трансцендентальної феноменології» Ж.-Ф. Ліотара чи Ж. Дельоза [20, 20]. Однак деякі риси синергетичної парадигми в них усе-таки помітні, а саме: акцент на принципах невизначеності, умовності, доповнюваності, випадковості, а також можливості безконечного творення смислу.

Щойно увиразнені спільні та відмінні риси синергетичної та постструктуралістської парадигм засвідчують, що обидві вони адекватно реагують на сучасну культурну ситуацію, пропонуючи де в чому подібні способи її осмислення. Якщо постструктуралізм, а згодом і деконструктивізм, лише «конфліктують» із бінарною моделлю, то синергетика доповнює її компонентом невизначеності, привносячи у характеристику складної динамічної системи фактор мірогенезу. Як уже зазначалося, деконструктивізм «працює» за схемою «руйнування → відновлення» структури, а синергетика – «пошук альтернативної структури в порівнянні з хаосом сучасної → руйнування попередньої структури → програмування майбутньої відповідно до відчуженої, тобто вірогідної, альтернативи». Помітно, що другий і третій компонент синергійного ланцюжка де в чому нагадує схему деконструктивізму, однак у цілому тринітарна методика суттєво відрізняється від зруйнованої бінарної. Суть її відмінності полягає передусім в операції динамічного пошуку фактору мірогенезу, з інтуїтивного передбачення якого виникає розуміння вірогідної моделі. Коливальна траєкторія герменевтичного віднаходження такого аттрактора (домінанти в синергетичній парадигмі), на нашу думку, суголосна динаміці прочитання культурних текстів із безконечним «створенням» нових варіантів культурних просторів, про яку говорилося вище.

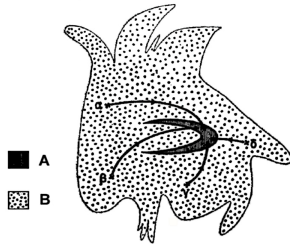
Щойно висловлене нами припущення підтверджують висновки І. Пригожина щодо синергетичних можливостей осягання істини: «Що б ми не називали реальністю, вона відкривається нам лише в процесі активної побудови, в якому ми беремо участь» [18, 244]; потрібний «живий діалог, комунікація», «занурення в реальний фізичний світ» [18, 249]. Подібні філософські узагальнення, – зауважує вчений, – зробив Мерло-Понті у «Темах»: для появи концептуального знання потрібні «негативні відкриття», вони стають «поштовхом до перегляду усталених поглядів і відправною точкою для переходу до протилежного погляду» [18, 249]. У підсумку І. Пригожин й І. Стенгерс вибудовують власну діаграму відкриття, враховуючи досягнення сучасної синергетичної науки [18, 249]. З огляду на можливість її застосування при моделюванні закономірностей рецептивного осягнення художніх текстів, ми наводимо цю діаграму в статті.

⁵⁰ «Філософія над культурою, – зазначає М. Савельєва, – це мій і тільки мій внутрішній і живий досвід виявлення в думці, який триває не в буквах, а в реальному процесі мислення, який звучить, поки що тільки звучить» [21, 182].

Наведена схема ілюструє: 1) вирішальну роль нестійкості, випадковості та незворотності в процесі динамічного становлення дисипативних структур, які, про що вже йшлося, мають функцію встановлення енергетичного зв'язку системи з навколишнім світом; 2) неможливість прямого, власне раціонального і детерміністського шляху досягнення істини спостерігачем. У царині естетики і літературознавства вказані закономірності мають особливе значення, оскільки системи художньої культури, як зазначалося, нестійкі та динамічні.

Відсутність у згаданій схемі аттрактора ми вважаємо закономірною, оскільки це поняття презентує феномен, який можливо моделювати лише у тривимірному просторі. Будучи центром тяжіння, аттрактор перебуває немовби углибині самої системи і завдяки цьому врегульовує енергію її співдії як із ноосферою, так і з усіма суб'єктами пізнання. Для унаочнення цієї властивості аттрактора, наводимо його схематичне зображення, запропоноване у праці А. Опанасюка і Р. Лопаткіна [15, 33].

Літерою **A** позначено аттрактор,
B – сферу його притягання.
 Помітно, що фазові траєкторії,
 що починаються з точок α , β , γ і δ ,
 закінчуються саме на аттракторі **A** [15, 33].

Проаналізована вище сукупність епістемологічних параметрів синергетики засвідчує, що модель мислення, яку вона пропонує, відрізняється від постмодерністсько-деконструктивістської відновленням «центру», розміщеного, так би мовити, в тривимірному просторі. Така особливість синергетики ще раз підтверджує справедливості нашого здогаду про доцільність використання цієї парадигми у літературознавчому дослідженні категорії домінанти.

Задля увиразнення сучасної потреби наукової спільноти синергетично повернути людству зруйнований постструктуралізмом центр «життя на планеті» [1, 80] повернемося знову до порівняльної характеристики вказаних парадигм.

Ф. Джеймсон, аналізуючи логіку постмодерної культури, очевидно, відчував, що звична модель бінарних опозицій – навіть за умови постструктуралістської «зміни полярності» [1, 90] – сьогодні стає непридатною. Про це свідчить, зокрема, таке його твердження: «Домінантна концепція періодизації не зовсім спрацьовує для характеристики постмодерну»; більш дієздатним є пошук «якоїсь тотальної системи чи логіки», «концепції домінантної логіки культури чи гегемонної норми», яка допоможе «визначити й оцінити справжню відмінність» нової культури [8, 26-27].

Здебільшого порушуючи свій інтуїтивний здогад щодо потреби віднаходження «третього» (центрального, домінантного) компонента для побудови адекватної сучасній науковій ситуації моделі пізнання, Ф. Джеймсон осмислює постмодерну культуру (і літературу в тому числі) шляхом її протиставлення модернізму. Узагальнено суть його бінарних висновків подаємо в таблиці, паралельно констатуємо факт досить-таки складного її впорядкування*, зумовлений, на нашу думку, внутрішнім відчуттям науковцем потреби формулювати судження не через протиставлення, а шляхом пошуку альтернативного центра, властивого тринітарній синергетичній парадигмі.

Модернізм	Постмодернізм
Модель бінарного мислення [8, 148], яка враховує такі основні параметри: внутрішнє / зовнішнє, автентичне / неавтентичне, глибинне / поверхове, елітарне / масове [8, 33-34].	Концепція практик, дискурсів і текстуальної гри [8, 34], згасання «великої тематики часу, елегійних таємниць, пам'яті» [8, 36-37].

* Ми неодноразово відчували, що другий елемент протиставлення немовби десь «губиться» у пластах наукового тексту (чи спонтанно «переноситься» автором на інші сторінки монографії), вимагаючи від читача самостійно ословлювати його. – С.Л.

Домінування естетики вираження: проектування назовні емоцій [8, 33-34], досвіду [8, 181], утопічних мрій [8, 346]; прорив до нових, цілком свіжих форм життя [8, 190]; приховування витоків породжених метафорою понять [8, 274].	Криза Символу; перехід від «цілісних систем та тріумфальних оповідних послідовностей» до «прогалин та дірок» [8, 194], сегментації, фрагментації [8, 202], стратегії обгортки [8, 130], пастишу [8, 157]; від суспільної єдності до диференціації і розірваності [8, 194]; відмова від фікції на користь симулякра [8, 257].
Пієтет індивідуальних стилів та імен [8, 126]; «естетизація самоозначування та автореферентності» [8, 170].	«Кінець буржуазного его чи монади» [8, 36]; деперсоналізація (чи децентрування суб'єкта)» [8, 97].
Темпоральність розглядається як один із досвідів [8, 98].	Домінує репрезентація суб'єкта у просторі глобальної системи, яку можна назвати «естетикою когнітивного картографування» [8, 72-73].

З аналогічними прикладами інтуїтивної «суперечки» представників постструктуралізму і деконструктивізму з узвичаєною в їхній парадигмі бінарною системою зустрічаємося сьогодні досить-таки часто. Вони, вважаємо, справді ілюструють потребу сучасної науки повертати людству втрачені ключові орієнтири, щоб воно мало змогу динамічно самоорганізовуватись у нелінійних системах своєї культури (і літератури в тому числі). У вказаній епістемологічній ситуації синергетичний перегляд категоріального статусу концепту домінанти, вважаємо, відіграватиме своєрідну каталітичну функцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баррі П. Вступ до теорії: Літературознавство та культурологія / Переклад із англ. О. Погинайко: Навчальне видання / Наук. редактор Р. Семків. – К.: Смолоскип, 2008. – 360 с. – (Серія «Пролегомени»).
2. Гром'як Р.Т. Міжлітературна рецепція, текстова інтерференція та обрії літературознавця // Гром'як Р.Т. Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997-2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 310-316.
3. Гром'як Р.Т. Текст літературно-художнього твору: Епістемологічно-когнітивні роздуми // Гром'як Р.Т. Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997-2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 268-288.
4. Гром'як Р.Т. Теорія літератури: Підходи і дефініції // Гром'як Р.Т. Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997-2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 26-38.
5. Гром'як Р.Т. Триптих із літературознавства в надвечір'я // СіЧ. – 2007. – № 3. – С. 32-45.
6. Гром'як Р.Т. Феноменологія естетики Івана Франка // Гром'як Р.Т. Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997-2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 174-204.
7. Дзюба І.М. Глобалізація і майбутнє культури // Слово і час. – 2008. – № 9. – С. 23-30.
8. Джеймсон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Переклад з англ. П. Дениска. – К.: Вид-во «Курс», 2008. – 504 с. – (Серія наукових перекладів «ΖΕΤΗΣΙΣ»).
9. Дончик В.Г. Якщо з позицій національних і конструктивних: Нотатки з приводу // Слово і час. – 2008. – № 9. – С. 30-45.
10. Западное литературоведение XX века: Энциклопедия / Главный редактор Е.А. Цурганова. – Москва: INTRADA, 2004. – 560 с.
11. Кайку М. Візії: Як наука змінить XXI сторіччя / Переклад із англ. А. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 544 с.
12. Карпичев В.С. Организация и самоорганизация социальных систем: Словарь. – Изд. 3-е. – Москва: Изд-во РАГС, 2007. – 282 с.
13. Корнієнко Н. Запрошення до хаосу. Театр (художня культура) і синергетика. Спроба нелінійності. – К.: НЦТМ імені Леся Курбаса, 2008. – 246 с.
14. Мамардашвили М. К. Эстетика мышления. – Москва: «Московская школа политических исследований», 2000. – 416 с. – (Культура. Политика. Философия).
15. Опанасюк А.С., Лопаткін Р.Ю. Конспект лекцій на тему «Сучасна фізична картина світу» з курсу «Загальна фізика»: Для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форми навчання. – Ч. 3: Макросвіт. – Суми: Вид-во СДУ, 2004. – 86 с.
16. Павличко С.Д. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві // Слово і час. – 1993. – № 3. – С. 46-50.
17. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени / Перев. с англ. Ю.А. Данилова; ред. В.И. Аршинов. – Москва: Издательская группа «Прогресс», 1999. – 268 с. – ил.

18. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Перев. с англ. Ю.А. Данилова; общ. ред. и послесл. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. – Изд. 5-е. – Москва: КомКнига, 2005. – 296 с. – (Синергетика: от прошлого к будущему).
19. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. – Москва: «Аграф», 2003. – 608 с.
20. Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 334 с.
21. Савельева М.Ю. Надкультурное: Очерки мета-теории сознания. – К.: Ред. ж-ла «Самватас», 1997. – 220 с. – («Уртекст»: Библиотека журнала «Самватас», Т. 5).
22. Удалов В.Л. Аналіз і синтез: Цілісно-системний рівень. Одноступеневий варіант / Монографія. – К. - Луцьк: ВАД, 2005. – 72 с.
23. Ухтомский А.А. От двойника к собеседнику (1927-1929): [Из дневников, записных книжек и писем разных лет] // Ухтомский А.А. Доминанта / Гл. ред. Е. Строганова. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – С. 335-391.
24. Ухтомский А.А. Великий разум бытия (1930-1939): [Из дневников, записных книжек и писем разных лет] // Ухтомский А.А. Доминанта / Гл. ред. Е. Строганова. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – С. 392-435.
25. Философский энциклопедический словарь / Редакторы-составители Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. – Москва: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
26. Шредингер Э. Что такое жизнь? С точки зрения физика / Перев. с англ. А.А. Малиновского, Г.Г. Порошенко; общ. ред. А.В. Матвеева. – Изд. 2-е. – Москва: Атомиздат, 1972. – 88 с.
27. Шредингер Э. Пространственно-временная структура Вселенной / Перев. с англ. А.В. Радюшкина; общ. ред. Р.А. Асанова. – Москва: Наука, гл. ред. физ.-мат. лит., 1986. – 224 с. – (Б-ка теоретической физики).

Валерій КИКОТЬ

© 2009

РОЛЬ АСОЦІАЦІЇ У ТВОРЕННІ ТА ПЕРЕКЛАДІ ПІДТЕКСТОВОГО ОБРАЗУ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ

У статті йдеться про роль асоціації та деяких інших засобів у творенні підтексту поетичного твору та відтворенні його у перекладі.

Ключові слова: асоціація, підтекст, образ, переклад, поезія.

Асоціація – це вербально виражений зв'язок явищ з цілою низкою інших явищ, понять та уявлень, котрі виникають у індивідуума. Змістом поняття „асоціація” є віднаходження властивості в предметах, які не мають, на перший погляд, нічого спільного між собою. Здатність слова вступати у взаємодію з іншими словами, викликати своєрідну численність цінних реакцій, що розгалужується та охоплює асоціативний зв'язок попереднього слова з наступним та наступного слова з попереднім, має дуже важливе значення в механізмі створення підтексту.

Проте в нашому випадку, ми беремо до уваги, звісно ж, і позатекстові асоціації, які часто, не входячи безпосередньо до семантики слова, є співвідносними з фоновим знанням, утворюючи таким чином підтекстову образність.

Про асоціацію у широкому розумінні вперше висловився М. Ломоносов у своїй „Риторичі”. Асоціативність мислення він називав „законом співуяви”, і означало це таку якість людської свідомості, коли, говорячи про один предмет, ми обов'язково згадуємо й інший, який із ним пов'язаний. Ломоносов наводить такий приклад: „Коли ми говоримо „корабель”, то згадуємо і море, і бурі на морі, і чайки, і прибережне каміння. Варто нам сказати „ковзаня”, як відразу ж ми згадуємо і лід, і зиму, і сніг, і мороз” [1, 43]. Це постійні асоціації. Але, крім постійних асоціацій, є ще й випадкові.

Таких випадкових асоціацій у кожного з нас дуже багато. Більшість інтимно-ліричних творів побудовано саме на них. Асоціації постійні та випадкові бувають за часом, за швидкістю, за кольором, звуком, тощо. Крім того, що слово багатозначне і здатне в контексті активізувати те чи інше значення, приймати на себе різні семантичні нашарування й доходити аж до семантичних